

תוכן עניינים

יא	פתח דבר
1	פרק ראשון : פסיקה ורגישות חינוכית
1	מבוא
2	רגישות חינוכית בפסיקה הלכתית
3	רגישות חינוכית כטיעון הלכתי
	בת מצווה 5
	תנועת הנוער 'ישורון' 9
	המחיצה בבית הכנסת 11
	שְׂרַפַת גופת המת 13
	העלייה לתורה וגבולות הקהילה 15
17	הרב חיים דוד הלוי : מושג הקדושה והשלכותיו ההלכתיות
19	שבירת הלוחות, החינוך והקדושה
22	פסיקה חינוכית ולא אידאולוגית
	מהו עם סגולה ? 23
	היחס לארץ ישראל 31
	היחס לעברית 34
39	פרק שני : חקר ההלכה, הפילוסופיה והשיקול החינוכי
40	שאלות היסוד של הפילוסופיה של ההלכה
42	ההלכה והפסיקה ככלי חינוכי
47	המודעות לגבולות המחקר
49	ההלכה, הנורמה והמעטפת התרבותית
50	הרב יצחק זילברשטיין : נורמה ותרבות
53	גבולות העיסוק החינוכי בפסיקה ההלכתית
	בחנינה היסטורית 53
	זיקת ההלכה לחינוך : כישורי הנהגה 58
61	מהי הפילוסופיה של החינוך
67	פרק שלישי : מהו חינוך ומהי הלכה : דיון ביקורתי
68	חינוך והלכה : הרחבת הגבולות

70	אינדוקטרינציה וחינוך
74	אינדוקטרינציה והלכה
77	החינוך ההומניסטי והאינדוקטרינציה
83	החינוך למצוות והחינוך הדתי כאינדוקטרינציה
89	בחינה מחודשת: אינדוקטרינציה, חינוך והלכה
93	הנרטיב, השפה והפרשנות
94	אינדוקטרינציה סמויה
96	ההלכה: בין חבורות להפנמה
98	הרחבת גבולות החינוך והרחבת גבולות ההלכה
100	פוסט מודרניזם והגדרת החינוך וההלכה
107	פרק רביעי: מהי מטה־הלכה?
108	החיפוש אחר 'המטה'
	מטה־אתיקה 108
	מטפיזיקה 111
	הפילוסופיה של המדע 113
114	הרהורי ביקורת
115	שאלות פנים וחוץ: פורמליזם, נון פוזטיביזם ומטה־הלכה
117	בין פורמליזם לראליזם
124	הגישה המטה־הלכתית החיצונית
128	מטה־הלכה והפילוסופיה של החינוך
130	פרק חמישי: מטה־הלכה, הגות חינוכית ומיפוי סגנונות פסיקה
131	המשנה של שוואב: תיאוריה, פילוסופיה והאירוע ההלכתי
135	המוקדים של שוואב
	חומר הלימודים והחומר ההלכתי 136
	המורה והפוסק 138
	התלמיד והשואל 139
	המחנך והפוסק מול הסביבה 140
141	שינוי טיבו של הטקסט ההלכתי
	שוואב כדגם ביקורתי 142
143	שוואב והמוקדים ההלכתיים
147	שוואב וסוגות הכתיבה ההלכתית
	ספרי שאלות ותשובות 148
	תשובות בעל פה 152
	פסיקה באינטרנט 157
162	כתיבה הלכתית מאוזנת
165	פסיקותיו של הרב יעקב יחיאל וויינברג

- 166 הרצאות וקונצרטים בבית הכנסת
 167 היחס לנישואים רפורמיים
 168 שותפות עם גוי בשבת
 169 החשש ממלעזים ושיקולים חינוכיים

- 173 פרק שישי: קיירין איגן והפילוסופיה של ההלכה
 173 התפתחות האדם: החינוך כראי התרבות
 174 השלבים של איגן
 177 הדגם של איגן וספרות ההלכה
 179 הדגם של איגן והוראת ההלכה
 181 בין אגדה להלכה
 184 בין קבלה להלכה
 188 היצר והיצירה ההלכתית
 192 ממדים רומנטיים בהלכה
 194 חשיבה אספנית
 197 תרבות סיפורית
- 201 פרק שביעי: קריאה חדשה בהוגים הלכתיים
 201 הרב י"ד סלובייצ'יק: מהאירוניה אל הפילוסופיה ובחזרה
 202 המחשבה ההלכתית
 204 איש ההלכה
 207 סלובייצ'יק כמחנך אירוני
 212 היחס למוות כמקרה מבחן
 215 אגדה והלכה: הראי"ה קוק והרב ח"ד הלוי
 217 בין הקבלה (המיתית) לפילוסופיה
 219 הרב קוק, ההלכה והמחשבה האירונית
 223 הרב ח"ד הלוי: תרגום ההלכה למיתוס ורומנטיקה
 228 שולחן ערוך
- 233 אחרית דבר
- 236 רשימת הקיצורים
- 269 מפתח מושגים
- 281 מפתח שמות האישים

פתח דבר

ספר זה החל להתהוות בשנת 2002, בתקופה שבה שהיתי באוניברסיטת הרווארד שבארצות הברית. זאת הייתה תקופה של התכנסות וחשיבה מחדש, שהביאה עמה פריצה למחוזות מחקר חדשים שלא שיערתי את פוריותם. מחקרי התמקד בבחינה ביקורתית של שיח הפילוסופיה של ההלכה ובהבאתו לשדות מחקר שלא נחרשו עד כה.

המחקרים בפילוסופיה של ההלכה שהכרתי ושלאורם כתבתי את עבודותיי הקודמות, התאפיינו בקווי מתאר דומים. קווים אלה עוצבו על בסיס הנחות יסוד, שמקצתן היו בלתי מפורשות. תשתית זו יצרה מסגרת פורייה אך גם, מטבע הדברים, טמנה בחובה מגבלה. בספר זה אחשוף הנחות יסוד אלו ואדון בהן, וכן אציע דיסציפלינה חדשה בחקר ההלכה שתעשיר את השיח בתחום זה. עבודתי אינה עוסקת בדמותה של אישיות הלכתית כזאת או אחרת, אף שאדגיש דמויות מובהקות בעת החדשה המדגימות את דברי. חיבור זה מתרכז בחשיפת מגמה כוללת העולה מן הכתיבה ההלכתית ונוגעת בתשתית התופעה ההלכתית או האירוע ההלכתי. בשל מרחבי השיח החדשים שנכנסתי אליהם, לא נמנעתי גם מדיון פילוסופי וביקורתי המתעורר בשל הסוגיות המעורבות בהם.

לכאורה מחקר מעין זה – שאינו ממוקד בדמות רבנית או הלכתית מסוימת, אלא מבקש לטעון טענה כוללת וחובקת כול – עלול ליפול למהמורות רבות. המרחב הגדול של מושא המחקר עלול לגרום לאמירות מכלילות ובלתי מדויקות. אולם במקרה זה דומני שסכנה זו מתמעטת, כי הספר עוסק בעניין ברור לכל בעל הלכה אך מוזנח לחלוטין בשדה המחקר ההלכתי והפילוסופי-הלכתי: ההלכה, בצד היותה מערכת משפטית, ועבור האדם הדתי – צו דתי, היא בעיקר מכשיר חינוכי ואירוע חינוכי. מניה וביה, היא אמורה לחולל שינויים תרבותיים, ערכיים וחינוכיים אצל נאמניה. על כן, החינוך צריך לשמש מצע אנליטי להבנת התופעה ההלכתית; וביתר פירוט: הפילוסופיה של החינוך יכולה להיות מכשיר רב עוצמה להבנת נבכי שיקוליו של פוסק ההלכה ומקור פורה וחדש להעשרת הפילוסופיה של ההלכה והמחקר המטה-הלכתי. תוכנה זו מאירה באור חדש לא רק את שדה ההלכה ואת מהלכי הפסיקה, אלא גם את חקר הפילוסופיה של ההלכה בעבר, ומאפשרת את התפתחותו של שדה זה בעתיד.

בספרי אצביע על הימצאותם של שיקולים חינוכיים בהלכה ואבהיר את חיוניותם של כלי הניתוח המקצועיים להבנת התופעה הזאת. לצורך העניין אזדקק

למשנותיהם של פילוסופים של החינוך כמו יוסף שוואב, קירין איגן וצבי לם, ששמותיהם חדשים לחלוטין לחקר הפילוסופיה של ההלכה. לאור התובנות העולות מחיבוריהם אשאל כמה שאלות: האם אפשר להבהיר מחדש בעזרתם את הביוגרפיה האינטלקטואלית-הלכתית של פוסקי ההלכה? האם הקטגוריות הפילוסופיות המגיעות משדה הפילוסופיה של החינוך יכולות להנהיר את המגמות התרבותיות של העיסוק ההלכתי? היש בכוחה של האבחנה על הימצאות שיקולים חינוכיים בהלכה להבהיר את יתרונותיו ואת חסרונותיו של המחקר המצוי בידינו עד כה?

איני יכול לנתק בין מחקר זה לבין הביוגרפיה האישית שלי. השיח הפילוסופי-חינוכי מוכר לי והוענק לי לאורך כל חיי על ידי מי שזהו תחום התמחותו – אבי מורי מיכאל רוזנק. אין לי ספק, שמחקרי זה התאפשר רק בזכות התובנות, החינוך, החכמה והרגישות שהוא ביקש להעניק לי במשך שנות השיח והחינוך הארוכות שחוויתי עמו, הנמשכות עד עצם היום הזה. אם תרצו, ספר זה הוא מעין דיאלוג של אחווה ואהבה עם אוצרות התרבות הפילוסופית, הסוציולוגית והתאולוגית וחכמת אהבת האדם שאבי הפגשני עמם.

כאשר התיישבתי לחשוב מחדש מצאתי שמתחת קפלי מחשבתי מצויות מערכות תובנה שלמות השונות מהשיח המקובל בין חוקרי ההלכה. השנים האחרונות הוקדשו אפוא למאמץ לחשוף תובנות אלה ולעגן אותן בספרות הפילוסופית והמחקרית הקלסית והעכשווית, ולהביאן אל מחוז שלא נחשפו אליו עד כה: ההלכה. ספר זה מכיל אפוא דיון פילוסופי החולק על הנחות היסוד שהכרתי בעבר, והוא בוחן את תקפותן של תובנות חדשות בטקסטים הלכתיים. חשוב לי להבהיר, כי בבואי להפגיש את שדה ההלכה עם תובנות הבאות מחקר החינוך ומחקר הפילוסופיה של החינוך, איני מבקש להיכנס אל מחוזות שאינם בתחום התמחותי. במילים אחרות: ספר זה אינו מיועד להרחבת המחקר של הפילוסופיה של החינוך, והוא אינו מתיימר להיכנס לשיח פילוסופי חינוכי מקצועי. תחנת המוצא של חיבורי היא עולם ההלכה והפילוסופיה של ההלכה, ואני שואל חומרים מהשדה החינוכי ומאמצם למען העשרת התובנות בשדה המחקר ההלכתי.

ידוע לי ששדה המחקר החינוכי רחב הרבה יותר מהמוצע במסגרת זו, והחידושים המצויים בתחום ההגות החינוכית הובילו את השיח החינוכי אל מחוזות שלא יקבלו ביטוי במסגרת ספר זה. אכן, חיבורי אינו נדרש לחתום את אפיק המחקר ההלכתי-חינוכי אלא לפותחו, ואני מקווה שהוא יבשר את כואם של מחקרים אחרים שיעסקו בחקר ההלכה לאור אפיקי מחשבה חדשניים המצויים בחינוך. בד בבד, בחירתי לעסוק בחומרים אלה ולא באחרים נעשית מתוך שיקול דעת ובכוונת מכוון. לא כל מה שמצוי בשדה החינוך אכן מתאים, לעניות דעתי, לטקסטים ההלכתיים שאדון בהם להלן. כמו כן, מצאתי שהמודלים החינוכיים שהובאו על ידי ההוגים, שהוזכרו לעיל, נחשבים לוותיקים ואף יש מי שיאמרו

'מיושנים' בשיח החינוכי, אולם דווקא הם הכלים המאפשרים מפגש טבעי עם עולם הטקסטים ההלכתי שמוצג בספר זה. בד בבד, מודלים חינוכיים אחרים וטקסטים הלכתיים הבאים מסוגה הלכתית אחרת יכולות להוות מצע למחקר אחר ורחב שלא יבוא לידי ביטוי במסגרת זו.

בפרק הראשון: פסיקה ורגישות חינוכית – אבקש להזים את טענת חוסר הרלוונטיות של החינוך למחקר ההלכה. זאת אעשה על ידי דיון מקדים החושף את מרכזיותו של השיקול החינוכי בפסיקת ההלכה. מהלך זה יעשה על ידי תיאור סוגיות נבחרות מפסיקותיהם של הרב יחיאל יעקב וויינברג והרב חיים דוד הלוי. אישים אלה מבטאים פן דומיננטי של ההלכה המערב-אירופית מכאן ושל ההלכה הספרדית מכאן בעת החדשה.

בפרק השני: חקר ההלכה, הפילוסופיה והשיקול החינוכי – אגדיר מושגי יסוד המופיעים בחיבור זה. אציג את מסגרת המחקר של הפילוסופיה של ההלכה, שאלותיה המרכזיות והנחות היסוד המלוות אותה. בפרק זה תיחשף חינוניותה של המחשבה החינוכית להבנתה של ההלכה, וממילא גם ייבחן הצירוף של ההלכה והחינוך מצדדיו ההיסטוריים. בד בבד אַמְפֵּה את סוגי השיח של הפילוסופיה של החינוך ואבהיר את טיב הדיון שאני מתעתד לקיים מול הפילוסופיה של ההלכה. **הפרק השלישי: מהו חינוך ומהי הלכה –** יעמיק ללבו של הדיון הפילוסופי, ויבחן באופן רפלקטיבי וביקורתי את המושגים המרכזיים של ספר זה: חינוך מכאן והלכה מכאן. מטרתו של הפרק להרחיב את גבולותיהם של מושגים אלה ולהצביע על הצרות הבעייתית שבה נהגו לעסוק בהם עד כה. בפרק זה גם אציג תובנות וביקורת חינוכית – ואצל אחדים אנטי-הלכתית – של הוגים חינוכיים מרכזיים כגון צבי לם, סיני אוקו, מרטין בובר ואחרים. הדיון הביקורתי על משנותיהם, יאפשר את הרחבת גבולותיו של מושג החינוך, וממילא יאיר את הזיקה בין החינוך להלכה עד כדי הבנת ההלכה כטקסט חינוכי או כמערכת חינוכית. מתוך דיון זה גם ייבחנו מחדש ובאור ביקורתי סוגיות יסוד שונות, למשל ההבחנה בין חינוך לאינדוקטרינציה, ותלובן הטענה שחינוך להלכה הוא אינדוקטרינציה.

הפרק הרביעי: מהי מטה-הלכה? – יפנה את זרקור הדיון מהמוקד החינוכי אל המוקד הפילוסופי-הלכתי. במסגרת זו אבחן באופן אנליטי וביקורתי את אחד המונחים המלווים את שיח הפילוסופיה של ההלכה: 'מטה-הלכה'. אפרוש את משמעויותיו השונות, ואצביע על הדיסציפלינות השונות שהשפיעו עליו (כגון המטה-אתיקה, המטפיזיקה והפילוסופיה של המדע). פרק זה ייצור תשתית חשובה לעיגון תרומתה האפשרית של הפילוסופיה של החינוך מבית מדרשו של יוסף שוואב (שגם הוא במקורו פילוסוף של המדע) להגדרת המושג מטה-הלכה. מהלך זה ייושם בדיון שיתפתח בפרק החמישי.

בפרק החמישי: מטה-ההלכה, הגות חינוכית ומיפוי סגנונות פסיקה – תוצג הגותו החינוכית של יוסף שוואב. כאן אתאר כיצד אפשר לתצל את התאוריה

החינוכית של שוואב אל הבנת טיבה של ההלכה בכלל ואל חקר המטה-הלכה והפילוסופיה של ההלכה בפרט. לאורו של שוואב אבהיר את ההבדל בין פילוסופיה, תאוריה וניהול דליברטיבי, או דיוני, הנדרש למשא ומתן בין עמדות שונות, ואת חשיבות הבנת המהלך הדיוני-הדליברטיבי למחקר ההלכה. לאור הדגם של שוואב אבחן דגמים שונים של פסיקה, ואצביע על הנהרה אפשרית של הכתיבה ההלכתית לאור התובנות החינוכיות.

הפרק השישי: קיירין איגן והפילוסופיה של ההלכה – יפגיש את הקוראים עם תאוריה חינוכית המצויה בכתביו של הפילוסוף של החינוך קיירין איגן. איגן ימשש דוגמה לפוריותה של מחשבה חינוכית שהיא, על פי הגדרתו של שוואב, 'תאוריה חינוכית' (בשונה מ'פילוסופיה' או מ'ניהול דליברטיבי-דיוני'). אבחן את פוריותו של מודל זה להבנת התופעה ההלכתית על שלל תופעותיה, ואתמקד בשאלות ובתובנות החדשות שאפשר להעלות במפגש עם ההלכה.

הפרק השביעי: קריאה חדשה בהוגים הלכתיים – ימשיך את הדיון שנפתח בפרק השישי. תובנותיו של איגן ימששו לבחינת הכתיבה ההלכתית והפילוסופית-הלכתית של שלושה הוגים מרכזיים במחשבה ההלכתית של המאה העשרים: הרב י"ד סולובייצ'ק, הרא"ה קוק ותלמידו הרב חיים דוד הלוי. במסגרת זו אבהיר כיצד התובנות המצויות אצל איגן יכולות להנהיר את הכרעותיהם הפילוסופיות הלכתיות של אישים מרכזיים בעולם ההלכה.

חובה נעימה היא לי לחתום בשלמי תודה מעומק לבי לאנשים שונים שליווני בכתבת ספר זה. שלמי תודה לפרופ' שמואל גליק, פרופ' זאב הרוי, פרופ' יונתן כהן, פרופ' אביעזר רביצקי, ד"ר אליק אייזיקס, ד"ר איציק בן בג'י, ד"ר יותם בנזימן וד"ר אלי הולצר, שקראו את החיבור או את חלקיו בשלבי השונים והעירו לי הערות והקנו לי הארות ותובנות חשובות. אולם, כאמור, מעל לכל אני אסיר תודה לאבי מורי פרופ' מיכאל רוזנק שהעניק לי באהבה ובאמונה תובנות רבות ועמוקות המלוות ספר זה.

לאורך השנים האחרונות ליוו תלמידי את התפתחותו של ספר זה במפגש בלתי אמצעי בכיתת הלימוד. הערותיהם, סקרנותם, תחושת החידוש שהקרינו כלפי חומרים אלו לימדוני, שיש בהם ממש. למורי אני מודה מקרב לב על ההדרכה הנעימה והמחכימה, לעמיתי על השיתוף המבורך, ולתלמידי על חווית הלימוד המשותף. הכול העשירני וסייע בידי להשלים חיבור זה. תודה מקרב לב למכון ון ליר בירושלים, המשמש לי בית ואכסניה מעשירה ורחבת רוח. תמכתם האוהדת והחברית של חברי המכון ועמיתיו ובראשם ראש המכון פרופ' גבריאל מוצקין ועמיתי הרב פרופ' נפתלי רוטנברג, משוקעת בדפיו של ספר זה.

זוהי הזדמנות חוזרת עבורי להביע את הערכתי והוקרתי לאישים היקרים של הוצאת מאגנס. מנכ"ל ההוצאה חי צבר, שקלט בידים נאמנות את כתב היד וליווהו בתהליך הוצאתו לאור במאור פנים; ורוחמה הלוי שתמיד הייתה לעזר בכל עניין ולכל בקשה; מרכזת המערכת של ההוצאה אילנה שמיר, שעצותיה העשירו

והנהיגו את כתב היד אל מקומו הנכון והטוב והכל בטוב טעם ודעת; העורכת הלשונית עדנה קדמון שבעבודתה הקפדנית, בזהירותה ובנועם הליכותיה העירה והאירה על כל צעד ושעל ושיפרה את כתב היד ברוח טובה ובנפש חפצה. רם גולדברג על עבודתו המדויקת והזהירה, הטובה והנינוחה שלוותה את הדפסתו של ספר זה בשלביו האחרונים; למתקין המפתח, דורון ליבנה, על עבודתו המדויקת והקפדנית ולכל שאר צוות המערכת שתמיד הסבירו פנים והפכו את העבודה לחוויה נעימה.

תודתי למכללת ליפשיץ שהחליטה להיות שותפה להוצאתו של ספר זה ולד"ר יעקב הדני נשיאה, ששיחותינו אודות ספר זה היו תמיד מאירי פנים ומלווים בדברי שפר המסייעים בכל עניין שנדון. תתי תודה לוועדת המלגות של הפקולטה למדעי הרוח של האוניברסיטה העברית שסייעה בהוצאת הספר לאור. אחרונה חביבה – תודות לרעייתי אהובתי בתיה. מילים אינן יכולות לתאר את שותפותה ותמיכתה.

אבינועם רוזנק, חורף תשס"ח

מפתח המושגים

210, 198	אב—דה 55
בגידה ונאמנות 161–160	אבל, ראו מוות, אבל
גירושין 160	אגדה, ראו הלכה, ואגדה
נישואין (127)25, 56, 155, 159,	אדם, אנושות 18, 19, 22, 75, 78,
163–164, 167–168, 198	90, 91(102), 101, 144, 146,
ראו גם נשים, נדה; עירוב בין גברים	185(42), 186, 203(12), 209, 210,
לנשים	218(81)
אכילה ושתיה 56, 74–75, 85	צלם אלוהים 22, 23(114), 24,
אָל 18, 19, 22, 23, 24, 28(151),	187, 28
31–32, 35, 36(207), 49, 75, 78,	תלות חזקה לעומת חלשה 127
85, 103, 104, 110, 111, 118(48),	אומה, ראו עם
127, 144, 185, 186, 193, 197,	אונטולוגיה, ראו פילוסופיה, אונטולוגיה
203(12), 204(19), 218, 209,	אחדות ההפכים 215, 217–218
225(125), 226, 229–231	אחריות 78, 79, 84–85
ושכינה 18(90), 21, 32(184), 34,	אידיאולוגיה 64, 81–83, 85–89, 92,
91, 186, 194, 224, 226	93, 138
עניין אלוהי 32	אינדוקטרינציה 70–96, 96–105
אמונה 14, 18(90), 24, 28(151), 71,	אילוץ 82, 84, 86, 91, 94, 95
92, 97(115), 102, 103, 104, 110,	אימון 70–71, 73, 74, 94, 96,
118(48), 185, 217, 218, 219(84)	99, 100, 105
איש האמונה 211	התניה 70–71, 72, 73, 74,
ב... 101	84–85, 91, 95, 99, 100, 105
ומציאות 101	חיקוי 81, 82, 86, 94, 97, 99,
ראו גם אחדות ההפכים	100
אמנציפציה 7, 101	פרסומת 82
אמת 38, 41, 42, 62, 63, 65, 66,	שטיפת מוח 71, 94, 95
71, 82, 91(102), 93, 97, 100,	תעמולה 70, 71, 73, 82
102, 109, 110(15), 111, 183,	ראו גם הוראה ולמידה; חינוך
215(66), 217	אינדיווידואליזם, ראו יחיד וציבור,
אנטישמיות, ראו שנאת ישראל	אינדיווידואליזם
אנתרופולוגיה 39, 42, 48, 62, 140,	אישות 26, 149–150, 160–161,

- 228
 בימה, קריאת התורה 170
 הרצאות וקונצרטטים 167–166
 מזמורים בשפה זרה 170–169
 עלייה לתורה, קריאת התורה
 15–17, 27, 86, 148(65), 199
- 228
 ראו גם בת מצווה; עירוב בין גברים
 לנשים, מחיצה בבית הכנסת; תפילה
 בית המדרש, ראו הוראה ולמידה;
 היברו יוניון קולג'
 בית יעקב 7
 בית ספר, ראו הוראה ולמידה, בית ספר
 בריאה 62
 בר-מצווה 15, 52(75), 86, 163, 196,
 199–198
 בת-מצווה 5–9, 17(86), 86,
 199–198
 ברכה וקללה, ברכות 15, 21(102),
 27, 29, 69, 74–75, 84, 85, 86,
 150, 151(71), 182, 192, 196,
 214, 226–227, 228
 ברכה לחולה 69
- גוי, נכרי 23, 27–28, 168–169, ראו
 גם גר; עם
 גיבורי תרבות 97
 גר, גיור 25, 28–29, 30(169), 163,
 164, ראו גם גוי
- דגמים 47–48, 61, 76, 83, 113,
 130, 174, 234, ראו גם הלכה,
 והדגם של איגן; – והדגם של
 שוואב; תרבות, והדגם של איגן
 דיינים, ראו משפט, בית דין ודיינים
 דמוקרטיה 234
 דת 45, 62, 102, 203–232
 דתות המזרח הרחוק 18
- 193
 אסיפות 56
 אסתטיקה 51, 52, 74–75, 82, 95,
 96, 98, 99, 100, 146
 יופי 190–191
 אקטיביות ופסיביות 81
 ארץ ישראל 23, 31–34, 57–58, 84,
 219–221, 224
 אדמה 27
 אדמת קודש 31–33, 193
 מצוות ישוב 33–34
 תורת ארץ-ישראל 220–221
 ראו גם עם ישראל
 אשכנז, ראו יהדות אירופה, אשכנז;
 חכמים, חכמי אשכנז
 אתאיזם 127
 אתיקה 98, 109
 אתיקן 109
 מוסר 7, 43(30), 49, 76, 79, 85,
 95, 109, 110, 111, 118, 121, 124,
 127, 161, 182, 207
 מוסר צורני לעומת שמעי 123
 מטה-אתיקה 108–111, 119(54)
 מקור-סמכות ומטה אתיקה אנליטית
 109–110, 114, 116
 תוקפה 111, 114
- בגידה, ראו אישות, בגידה
 בדידות, ראו יחיד וציבור,
 אינדיווידואליזם
 ביקורתיות 71, 90, 91(102), 93–94,
 101, 102, ראו גם פילוסופיה,
 ביקורתית; שיח, רפלקטיבי, ספקני
 וביקורתי
 בית דין, ראו משפט
 בית הכנסת 12, 17(86), 36(207), 50,
 51, 52, 53, 55–58, 60, 69, 86, 93,
 148(65), 193(85), 225(125), 226,